

ULBOLSIN QOSNAZAROVA,

QDU, Qoraqalpoq tilshunosligi kafedrası tayanch doktoranti

QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARIDAGI “ONA” KONSEPTINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada qoraqalpoq xalq maqollaridagi “ona” konseptining semantik, lingvokulturologik va kognitiv xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida “ana”, “sheshe”, “apa”, “áje”, “aya” kabi “ona” ma’nosini bildiruvchi birliklarning funksional-semantik maydoni aniqlanib, ularning xalq tafakkuridagi konseptual mazmuni ochib beriladi. Maqollarda ona obrazi nafaqat biologik tushuncha, balki muqaddaslik, mehr-muhabbat timsoli sifatida namoyon bo’lishi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari qoraqalpoq xalqining mentaliteti va qadriyatlar tizimini anglashda muhim manba bo’lib xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: ona konsepti, ana, ene, aya, sheshe, apa, lingvomadaniy tahlil, kognitiv tahlil.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “MOTHER” IN KARAKALPAK FOLK PROVERBS

Abstract. This article analyzes the semantic, linguocultural, and cognitive features of the concept of “mother” in Karakalpak folk proverbs. In the process of research, the functional-semantic field of units denoting the meaning of “mother,” such as “ana,” “sheshe,” “apa,” “áje,” “aya,” is determined, and their conceptual content in folk thinking is revealed. In proverbs, it is substantiated that the image of the mother is not only a biological concept, but also a symbol of sacredness, love. The research results serve as an important source for understanding the mentality and system of values of the Karakalpak people.

Keywords: mother concept, ana, ene, aya, sheshe, apa, linguocultural analysis, cognitive analysis.

Kirish. Maqollar – xalq ogʻzaki ijodining ixcham, ammo semantik jihatdan chuqur qatlamga ega janrlaridan biridir. Ular millatning tarixiy tajribasi, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashini mujassamlashtiradi. Qoraqalpoq maqollarida “ona” obrazi markaziy konseptlardan biri sifatida namoyon boʻladi. Ona nafaqat hayot baxsh etuvchi shaxs, balki mehr, fidoyilik va muqaddaslik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – qoraqalpoq maqollarida “ona” ma’nosini bildiruvchi soʻzlarning semantik koʻlamini aniqlash va ularning lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilishdir.

Adabiyotlar tahlili. Qoraqalpoq tilshunosligida G.Usenova oʻzining ilmiy ishida ingliz va qoraqalpoq tillaridagi “Mother/Ana” konsepti identifikatorlarining lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlagan va asosiy tushunchalarini oʻrganib chiqqan. U oʻz dissertatsiyasida ingliz va qoraqalpoq tillaridagi paremiologik fond ona va ona obrazini insonning koʻz oldiga gavdalandirishi mumkin boʻlgan turli ijobiy xususiyatlarga ega ekanligi, ingliz va qoraqalpoq maqol-matallarida onaning farzandga boʻlgan muhabbati, ularning baxt-saodati va tashvishsiz hayoti uchun oʻzini qurbon qilishga tayyorligi kabi semalar kuzatilishini taʼkidlagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Deskriptiv metod – maqollarda qo‘llangan leksik birliklarni tavsiflash;
Semantik tahlil – “ona” ma’nosini bildiruvchi so‘zlarning ma’no qatlamlarini aniqlash;
Lingvokulturologik metod – til birliklarining milliy-madaniy mazmunini ochish;
Kognitiv yondashuv – “ona” konseptining xalq tafakkuridagi modelini aniqlash.

Tahlil va natijalar. “Ona” konsepti dunyoning hohlagan tilida eng muhim so‘zlarning biri va ilmiy antropotsentistik fanlarni o‘rganish obyekti, antropologiya, sotsiologiya, semantika, madaniyatshunoslik kognitiv lingvistika, genderologiya, mifologiya va hokazo. Hozirgi ilmdagi “Ona” konseptining tarixi – bu vaqt o‘tishi bilan hozirgi dunyo konnotatsiyalari bilan qator paydo bo‘lgan va rivojlangan g‘oyalar tarixi [1].

Ana (ona) so‘zi turkiy tillarning eng qadimgi qatlamlaridan beri kelayotgan, yuksak emosional-ekspressiv ma’noga ega leksema. Qoraqalpoq xalqining tushunchasida “ana” – tiriklikning, mehrning va umrning ramzi. *Ana* – farzandni dunyoga keltirgan ayol, avlod davom etishini ta’minlovchi degan ma’nolarni bildiradi. Qadimgi Qultegin yozma yodgorliklarida bugungi kundagidek *ana* shaklida qo‘llanilgan. Qoraqalpoq tilining izohli lug‘atida bu so‘zga quyidagicha izoh berilgan: Ana - 1. Bolaning tug‘gan oyisi, onasi [3.132].

Ilgari qoraqalpoq xalqida og‘zaki nutqda farzandlar tug‘gan onasini ko‘pincha *apa*, *kishe* deb chaqirgan bo‘lsa, bugungi kunda *mama* deb chaqirish keng tarqalgan. Bu sovet davrining ta’siri bo‘lsa kerak. Ilgari birinchi farzand kampir-chohning (kempir-garriniñ), ya’ni bobosi va buvisining (tug‘ilgan bolaning otasining ota-onasi) bolasi yoki qizi hisoblanib, hatto tug‘gan onasi o‘zining to‘ng‘ich farzandining ismini aytishga taqiq qo‘yilib, qaynisi yoki qayinsinglisi sifatida ko‘rib, unga maxsus ism ham qo‘yishgan. (Eslatib o‘tamiz, qoraqalpoq xalqida keng tarqalgan va hanuzgacha davom etayotgan bir udum bor. Ya’ni, kelin eri tarafidagi qarindoshlarning ismlarini aytib murojaat qilishi taqiqlangan va harbirini o‘z nomi bilan atagan. Shu sababli to‘ng‘ich farzandining ismini aytish ham mumkin emas edi. Masalan, qaynonasini – ene, qaynotasini – ata, erining akasini – qaynağa, erining opasini – ajapa, qaynisi va qayinsinglisiga alohida nomlar qo‘ygan: mirzağa, ay jigiti, aq jigiti – erining ukalariga, ayqiz, sulıwqız, appaq – qayinsinglisiga, o‘zidan katta ovsiniga – sheshe va h.k.). Farzandi ham o‘zining ota-onasini akasi va kelinoyisi (yangasi) kabi ko‘rib, ularni *ajağa-kishe* (aka-kelinoyi) deb, ba’zilar *ağa (aka)-kishe (bazida apa)* deb atashgan. Bu an’ana chekka hududlarda, qishloqlarda hanuzgacha saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ko‘p joylarda bugungi kunda avvalgidan biroz siyraklashgan.

Ana muqaddas atama sanalib, ko‘pincha hurmat ko‘rsatilganda ona deb aytiladi. Bu an’ana ko‘p turkiy tillarda saqlanib qolgan. Ko‘pchilik o‘zining tug‘gan onasini har doim ham ona deb atayvermaydi. Turkiy xalqlarda onani atash shakllari juda ko‘p, bu nomlar dialektal yoki yosh xususiyatlariga bog‘liq va nutq sharoitiga qarab o‘zgarib turadi. *Ana* – adabiy tildagi asosiy, rasmiy va muqaddas atama. So‘zlashuv tilida *apa*, *sheshe*, *mama* atamaları qo‘llaniladi. Kattalar *apa*, *kishe* atamalarini qo‘llasa, keyingi yosh avlod *mama* atamasini ko‘proq (deyarli barchasi) qo‘llaydi. Va, *sheshe* atamasi esa bugungi kunda nutq holatiga bog‘liq qo‘llaniladi, jahli chiqqanda, boshqa odamlar yoqtirmaganda. Masalan, Shesheñ qayda ketti?! Báleniñ barlıgın sheshesi baslağan shıǵar! Sheshe atamasi, ayniqsa, ilgarigi badiiy asarlarda unumli ishlatilganligini ko‘ramiz.

Qoraqalpoq folkloridagi dostonlarda, afsonalarda, rivoyatlarda, maqol-matallarda va h.k. *ana* obrazi, juda qadrlı, hurmatlı inson qiyofasida beriladi. Masalan, Alp *anadan*, at biyeden, Nartaylaq tuwa bermes hár túyeden [4.167]. Aq sút bergen *ananiñ*, Balada haqı kóp bolar [4.38]. Ininiñ aqılsızı, Tuwısqan aǵasın jamanlar, Aǵanıñ aqılsızı, Sút bergen *anasın* jamanlar [4.25]. *Anamda* bolsa alarman, apamda bolsa jalarman [4.108]. Atańızdı arqalap, *Anańızdıñ* aldında taq tur [4.40]. *Anań* ógey bolsa, Atań ózińdiki bolmas [4.40]. *Anasız* balanıñ dayısı joq [4.40].

Gender jihatdan *ana* so‘zi ayol jinsiga xos biologik va ijtimoiy rolni ifodalaydi. U faqat ayol kishi degan ma’noda emas, hurmat, oqillik, ma’naviy kuch ma’nosini ham qamrab oladi. Qoraqal-

poq xalqi onani har doim birinchi o'ringa qo'yib, hurmat qilib, e'zozlash kerakligini yosh avlodga nasihat qilib kelgan. "Jánnet – analar ayaǵı astında" – deb yuqori darajada baholagan. Ona so'zining ulug'ligi, qadrliligi shundaki, qadrlı narsalarga *ona* so'zini qo'shib aytadi. Masalan, "Ana-Watan", "Ana tábiyat", "Ana til" va yana boshqa shu kabi so'zlarning ma'nosini yanada yuksak, mo'tabar ekanligini ko'rsatish uchun shunday ataydilar.

Maqol-matallarda ana (ona) ma'nosini bildiruvchi bir necha sinonim so'zlar ham qo'llanilgan. Masalan, *ana, aya (áye), ene, apa, sheshe*. *Aya* so'zi dialektik xususiyatlarga bog'liq qo'llanilgan bo'lishi mumkin. Qoraqalpog'iston Respublikasining janubiy tumanlarida ayrim xonadonlarda onasini aya deb chaqirish holatlari ham uchraydi. Bu o'zbek tilining ta'siri bo'lsa kerak. Chunki o'zbek tilida onani *oyi, aya* deb atashadi. Qoraqalpoq tilida *aya* so'zi ikki ma'noda qo'llaniladi: "aya – qo'l, kaft; aya – ona, katta ona" [7.201]. Uning *aye* shakli ham uchraydi. Masalan, Alpar – *ayadan*, Tulpár – biyeden [4.167]. Álip – *áyeden*, kúlik – biyeden, Nartaylaq tuwa bermes hár túyeden [7.67].

Gender jihatdan aya so'zi ham ona so'zi kabi faqat ayol kishilarga nisbatan qo'llaniladi. Bu so'z bugungi kunda badiiy asarlar tilida ham, adabiy tilda ham deyarli uchramaydi.

Ene (ona) – so'zi qoraqalpoq tilida qadimdan kelayotgan onaga, ayolga nisbatan atamalarining biri. Bu atama nafaqat biologik onaga, balki ijtimoiy munosabatlarda alohida o'rni bor ayolga – kuyovning onasiga (kelin o'z qaynonasiga) nisbatan ham aytiladi.

Tarixiy jihatdan *ene* so'zi dastlab *ona* ma'nosini anglatgan. Biz buni folklor asarlari bo'lgan dostonlar, afsonalar, maqol-matallar orqali ham bilishimiz mumkin. Masalan, Ata kórgen oq jonar, *Ene* kórgen ton pisher [4.42]. Ataniń ataǵına qara, *Eneniń* zatına qara [4.25]. Atadan altaw tuwǵan-sha, *Eneden* ekew bol! [4.13]. Qardıń suwı qandırmas, Ógey *ene* tındırmas [4.46]. *Ene* qádirin bilgen ene sókpes, Aqıllı bir jerge eki súrinbes [4.66]. *Enesi* tepken qulınnıń eti awırmas [6.162]. *Ene* gezer, qız gezer, Qıysıq shatpanı kim dúzer [5.115].

E.V.Sevortyan *ene (ona)* atamasining turkiy tillarda uchraydigan fonetik xususiyatlarini va anglatadigan ma'nolarini ko'rsatib, uni sakkiz guruhga bo'lgan [6.270-281].

Keyinchalik *ene* so'zining ma'nosi kengayib, *qaynona* ma'nosida ko'proq qo'llaniladigan bo'ldi, lekin bu so'zning tub ma'nosi – ona. Shunday bo'lsa-da, bugungi kunda qoraqalpoq tilida o'z onasini *ene* deb chaqirish holatlari uchramaydi. Bu faqat oldinlari bo'lgan. Lekin, kelinlar tomonidan kuyovning onasi ya'ni o'z qaynonasini *ene* deb chaqiriladi. Bu qoraqalpoq folkloridagi maqol-matallarda ham o'z aksini topgan. Masalan, Qayǵı joqta qayǵı boldı, *Qáyın enemniń* ólgeni [4.24]. Kelinde til joq, *Qáyinenede* insap joq [4.78].

Gender jihatdan *ene* qaysi ma'noda qo'llanilishidan qat'i nazar faqat ayollarga nisbatan qo'llaniladigan so'z.

Ana so'zining sinonimlaridan biri bo'lgan **sheshe** so'zi emotsional-ekspressiv jihatdan alohida o'rin tutadi. *Sheshe* – bolani dunyoga keltirgan ayol (ona). Ana so'zi ko'proq rasmiy, poetik uslubda qo'llanilsa, *sheshe* og'zaki, his-tuyg'uga yaqin, hayotiy atama.

Sheshe atamasi nutq sharoitiga qarab turlicha qo'llaniladi. Ba'zan jahli chiqqanda, yoqtirmaganda, kesatib gapirganda *sheshesi* deb ishlatiladi. Ammo bunday ma'nosi maqol-matallarda ko'rinmaydi. Bu yerda faqat ona ma'nosini ifodalash uchungina qo'llanilgan. Masalan, Ta-baǵın kórip asın ish, *Sheshesin* kórip qızın al [4.23]. Atasız bala – jetim, *Sheshesiz* qız jesir [4.40]. *Shesheńdi* ákeńe pardoız benen kórset [4.23]. Attıń sırın iyesi biler, Qızdıń sırın *sheshesi* biler [4.42]. Saqawdıń tilin *sheshesi* túsiner [4.40]. *Sheshesi* maqtaǵan qızdı alma, Jeńgesi maqtaǵan qızdan qalma [4.65]. Atanıń salǵan jolı bar, *shesheniń* pishken tonı bar [4.133].

Bugungi kunda *sheshe* atamasining qo'llanish doirasi kengayib, u nikohdan keyin ayol kishilarga bog'liq atamalar qatorida ham qo'llaniladi. Ya'ni, kelinlar tomonidan kuyovning akasi-ning xotiniga (o'z ovsiniga) nisbatan qo'llaniladi.

Gender jihatdan *sheshe* obrazi qoraqalpoq jamiyatidagi ayolning rollari tizimini aniq ko'rsatadi. Ona ayolning biologik (bola tug'ish), ijtimoiy (tarbiya berish), axloqiy (fe'l-atvor), madaniy (an'anani davom ettirish) funksiyalarining jamlangan obrazi.

Ana so'zining yana bir sinonimi – *apa* so'zi. Qoraqalpoq xalqida ilgari farzandi onasini shunday atagan. Ya'ni, o'z onasini *apa* yoki *kishe* deb chaqiradigan bo'lgan. Biz buni tarixiy asarlardan, ertaklardan ham bilib olishimiz mumkin.

Apa – 1. Ona, bolaning tug'gan onasi, oyisi. 2. Opa, birga tug'ishgan qizning kattasi. 2. Otasining yoki onasining onasi, buvi, kampir. 3. Yoshi katta ayol kishini hurmat qilish ma'nosida qo'llaniladi [3.155].

Maqol-matallarda ham *apa* so'zining ona ma'nosini ifodalashi saqlanib qolgan. Masalan, Hayaldi jaman deseñ, ishinde *apañ* da ketedi [4.56]. *Apam* ketti, men qaldim [4.145]. Bu misol boshqalarga musobaqalashish, ulardan qolmaslikka intilishni ko'rsatib turgandek tuyuladi.

Opa ma'nosida ham qo'llanilishi yoshi katta odamlarning tilida uchraydi. Masalan, apalı-siñli, qız apa. Apa atamasi opa ma'nosida boshqa turkiy tillarda ham qo'llaniladi. Masalan, eski turkiy tilda *apa*, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, turkman va uyg'ur tillarida *apa*, o'zbek tilida *opa* shaklida, ozarbayjon va turk tillarida *abla*, chuvash tilida *appa*. Odatda qarindoshlarning kattasi kichiklariga o'g'il bo'lsa *aka*, qiz bo'lsa *opa* bo'ladi va shunday ataladi. Shuning bilan birga tug'gan onasini ona deb emas, *apa* deb atash tilda keng o'rin olgan. Eshikka tushgan kelin kuyovining opalarini ham *apa* deb ataydi [2.30].

Qoraqalpoq folkloridagi maqol-matallar tarkibida *apa* so'zi opa ma'nosida faqat bir joyda qo'llanilgan. Masalan, *Apa* olse, siñli miyras [4.122].

Bugungi kunda ko'pincha *apa* so'zi *buvi* ma'nosida va shu bilan birga yoshi katta notanish ayollarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Gender jihatdan *apa* so'zi qaysi ma'noda ishlatilishidan qat'i nazar faqat ayol kishilarga nisbatan qo'llaniladigan so'z hisoblanadi.

Xulosa. Qoraqalpoq maqollarida “ona” ma'nosini bildiruvchi so'zlar keng semantik va lingvomadaniy maydonga ega. “Ana”, “sheshe”, “apa”, “aje” kabi birliklar orqali ona konsepti biologik, ijtimoiy, ma'naviy va metaforik qatlamlarda namoyon bo'ladi.

Qoraqalpoq maqollarida ona konsepti quyidagi semantik yo'nalishlarda nomoyon bo'ladi:

a) Biologik va ijtimoiy ona. Ona farzand tarbiyasining asosiy subyekti sifatida talqin qilinadi. Masalan, *Ata* kórgen oq jonar, Ene kórgen ton pisher [4.42].

Bu maqol onaning amaliy tarbiya beruvchi, hayotiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi shaxs ekanligini ko'rsatadi. Bu yerda ona – tajriba va mehnatsevarlik timsoli.

b) Mehr va shafqat timsoli. *Ananín* kewli balada, Balanín kewli dalada [4.38]. Mazkur ifoda onaning qalbi doimo farzand bilan bog'liq ekanini. Ona mehrining cheksizligini anglatadi.

Kognitiv tahlil asosida qoraqalpoq maqollarida “ona” konsepti quyidagi freymlar asosida shakllanganligini ko'rishimiz mumkin:

- a) Hayot beruvchi (biologik asos);
- b) Tarbiyachi va ustoz (ijtimoiy rol)
- c) Himoyachi va mehr manbai (psixologik aspekt)
- d) Muqaddas qadriyat (axloqiy-me'yoriy mezon)

Demak, “ona” konsepti tor ma'nodagi qarindoshlik munosabatidan chiqib, keng lingvomadaniy maydonga ega bo'ladi.

Qoraqalpoq maqollarida ona doimo ijobiy aksiologik bahoga ega va unga nisbatan salbiy konnotatsiya deyarli uchramaydi. Bu hol milliy mentalitetda onaning mutloq qadriyat darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Ona – e'zozlanishi lozim bo'lgan zot, unga hurmatsizlik esa axloqiy me'yor buzilishi sifatida baholanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq xalq tafakkurida ona hayot manbai, mehr va fidoyilik timsoli, tarbiya va axloq mezon, milliy o'zlik asosi sifatida konseptuallashtirilgan.

Demak, qoraqalpoq maqollarida "ona" konsepti milliy mentalitetning markaziy yadrolaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аванесян Н. Языковая объективация концептуально-когнитивного фрейма "Мать" в английском и русском языках: диссертация...кандидата филологических наук. – Пятигорск, 2012.

2. Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Кан.дисс. – Нөкис. 2010.

3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі Жети томлық Биринші том А – Б (басылдырыў). Толықтырылған екінші басылымы. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2023.

4. Қарақалпақ фольклоры Көп томлық 88-100-томлар. – Нөкис: Илим, 2015.

5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IV том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.

6. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.

7. Юсупова Б. Т. Паремнология. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешелikleri. Нөкис. Қарақалпақстан. 2024.

